

XXIV. Kutató Gyerekek Tudományos Konferenciája

Merénylet Erzsébet királyné és császárné ellen

Avagy a Sisi gyilkosság és az oda vezető út

Készítette: Paragi Bálint, 8. osztály

Iskola: Pécsi Jurisics Utcai Általános Iskola

Felkészítők neve: Fenyősi Erika, Bruszt Míra Tünde

Szekció: Ember és társadalom

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Kutatási kérdések, kutatómódszertani háttér	4
3. Erzsébet királyné tragédiája és az azt követő események.....	4
3.1. Az úti cél	4
3.2. Az anarchizmus.....	6
3.3. Luigi Lucheni.....	7
3.4. A szálloda.....	8
3.5. Biztonság vagy szabadság?	10
3.6. A végzetes nap	11
3.7. A halál oka.....	15
3.8. A halálhír	16
3.9. A szív és a test.....	18
3.10. Az ítélet	19
3.11. A temetés.....	22
3.12. A kapucinus kriptá	23
3.13. A kopogtatási ceremónia	26
4. A negyedik teória	28
5. Összegzés	31
6. Irodalom	31

1. Bevezetés

A Pécsi Jurisics Utcai Általános Iskola 8.-os diákja vagyok, és bár úgy érzem minden tantárgyat kedvelek, de ha csak egyet lehetne választani, amit a legjobban szeretek, és a mindennapjaimban is nagy szerepe van, az egyértelműen a történelem lenne. Szabadidőmben nagyon szeretek történelmi témájú könyveket olvasni, telefonomon történelemkvízeket megoldani és versenyeken részt venni. Soha nem értettem, amikor valaki azt mondja erre a tantárgyra, hogy unalmas, száraz, és semmi szükség nincs rá. A múltunk adja a gyökereinket, az őseink mutatják a példát, és ahogy a mondás is szól: nem tudod, hogy merre kell menned, amíg azt nem tudod, hogy honnan jöttél. Ráadásul a történelmünk csak nagyon kis szeletét ismerjük még, így mindig van új felfedeznivaló a régészeknek és történészeknek.

Magam is történész vagy régész szeretnék lenni, de történelemtanárként is el tudom képzelni magam, ahogy megmutatom a kezdetben unott arccal ülő diákoknak, mennyire színes és érdekes is az a világ, amit történelemnek hívunk, tele izgalmas figurákkal, akik közül egy a közelmúltban ragadta meg a figyelmemet. Ő Erzsébet királyné, ismertebb nevén Sisi. Itt egy pillanatra ki szeretnék térni arra, hogy miért nem helyesírási hiba az, hogy egy és nem kettő S betűvel írtam a nevét. Hiszen száz emberből 99 valószínűleg két S-el írta volna le. Ez azért van mert amikor a híres, de a történelmi hűséget csak nyomokban ismerő *Sissi* filmeket forgatták, a Habsburg család még ma, illetve akkor is élő tagjai, nem adták az engedélyüket arra, hogy egy S-el írják a film címét, ahogy Sisi valójában írta a nevét, és írta alá több Ferenc Józsefhez címzett levelét is. Egy ilyen levelet meg is lehet tekinteni a Bécsben található Hofburg Sisi kiállításán is, én magam is láttam személyesen.

Ki tudja miért, de talán a Habsburgok sem nézték jó szemmel, hogy ennyire elferdítették a történetet, ami inkább hasonlít egy Disney-rajzfilmre, mintsem történelmi alapokon nyugvó, történelmi témát feldolgozó alkotásra. Azonban ami számomra a legnagyobb hiányérzet a filmek kapcsán, hogy mi történt a *Das Ende* felirat után. Hogy alakult az élete, és főleg annak a legvége. Mikor utánaolvastam Erzsébet királynénak, akit a magyarok annyira szerettek már életében is, és most, halála után majd 130 év múltán is legenda, nagyon megérintett, hogy gyilkosság áldozata lett. Ennek szeretnék részletesen utánajárni a következő munkámban: hogy történhetett meg az eset, milyen történelmi és magánéleti események vezettek a tragédiához, és annak utóéletét is szeretném megvizsgálni.

2. Kutatási kérdések, kutatásmódszertani háttér

Erzsébet császárné és királyné halálának körülményeinek megértéséhez a történelmi események pontos megismerésére volt szükség. Ahhoz, hogy minél pontosabb képet kapjak, dokumentumelemzést végeztem. Ennek során korabeli újságcikkeket, fényképeket és képeslapokat kerestem, majd a megszerzett információkat értelmeztem. Ezek a dokumentumok segítségével betekintést nyertem az események társadalmi és politikai körülményeibe.

Mindezek mellett szakirodalomelemzést is végeztem. A könyvek, összefoglaló újságcikkek segítségével megismerkedtem a gyilkossággal kapcsolatos elméletekkel és egyéb körülményekkel. A kutatás egy részét terepen – Bécs kapcsolódó helyszínein – is végeztem. A halál körülményeinek vizsgálatához interjút készítettem sebész nagybátyámmal, akinek rálátása van az orvosi okokra. Az interjú segített megérteni, hogyan hatottak az akkori egészségügyi állapotok és kezelési lehetőségek a tragédia lefolyására.

A kutatási kérdéseim a következők voltak:

- Milyen történelmi és politikai tényezők vezettek Erzsébet királyné halálához?
- Milyen szerepet játszott Luigi Lucheni az eseményekben, és mi motiválhatta őt?
- Milyen következményei voltak a merényletnek a Habsburg Birodalomra és a királyné emlékezetére?
- A már létező teóriákon kívül milyen más magyarázat létezhet Erzsébet királynő meggyilkolására?

E módszerek alkalmazásával átfogó képet kaptam Erzsébet királyné életének utolsó szakaszáról és a halálához vezető eseményekről.

3. Erzsébet királyné tragédiája és az azt követő események

3.1. Az úti cél

Erzsébet császárné és királyné utolsó napja 1898. szeptember 10.-én a Svájcban található Genf-tónál következett be. Nem először járt itt, úgy is mondhatjuk, hogy visszatérő vendég volt, mert életének utolsó éveiben nagyon megszerette Svájcot. Itt helyezte el tekintélyes magánvagyonát és verseit is, amikről úgy rendelkezett, hogy csak halála után 50 évvel lehet majd őket nyilvánosságra hozni, amikor már senki nem fog élni azok közül, akiket ez rosszul érinthetne. Svájcról is írt verset természetesen, amiben mintha megérezte volna a végétét:

„Svájc! Pompázó hegygerincek,
Órák, pontos armada!
Csak ne fenyegetne minket
Királygyilkos fajzata.”¹

Azért írhatta ezt mert Svájc menedékjogot adott az anarchistáknak. De életének utolsó éveiben már nem félt tőlük sem, depressziója miatt annyira vágyott a halálra. Halála előtt nem sokkal ezt mondta udvarhölgyének: „Arra vágyom, hogy a lelkem szívem egy kis nyílásán repüljön ki az ég felé.” Szinte megjósolva, pontosan mi fog történni. Azon a nyár végén már ötödik alkalommal utazott ide gyógykúrára. Sok betegség gyötörte idősebb korára, a köszvény mellett reumatikus fájdalmai is voltak, alvás problémái és pszichés gondok is gyötörték. Mindez nem csoda, ha megnézzük, hogy élete során két gyermekét is el kellett, hogy veszítse, a kétéves Zsófiát, aki Magyarországon, Budán halt meg, valószínűleg tifuszos lázban, és Rudolf főherceget, aki 1889. január 30-án Mayerlingben, a császári vadászlakban követett el nagy valószínűség szerint öngyilkosságot akkori szeretőjével, Mária Vetsera grófnővel.²

Egyik hűgát is el kellett, hogy temesse, aki csak pár hónappal a Mayerlingi tragédia után, az 1889-es párizsi világkiállításon kitört tűzben vesztette életét, illetve szeretett édesapját, Miksa herceget egy évvel fia feltételezhető öngyilkossága előtt, 1888-ban. Ezek után Sisi soha többé nem vette le a fekete gyászruhát. Ilyet viselt akkor is, mikor Genfben utazott, mely helyet az összes svájci város közül a legjobban szeretett. „Itt szeretek lenni a legjobban, mert itt elvegyülhetnek a kozmopoliták között: ez a valódi létezés állapotának az illúzióját adja.” – mondta egyszer. Most is azt remélte, hogy ezen a gyönyörű vidéken majd jobb lesz a hangulata és a gyógykezelések is sokat segítenek majd rajta. Nem is sejtette, hogy ez lesz élete utolsó utazása.³

Sisi imádott utazni, a bécsi udvartól való menekülés egy formája lett ez nála. Bécsben a merev szabályok, spanyol etikett, anyósa állandó bántásai nyomasztották, de utazgatás közben mindezek nem léteztek, és szabadnak érezte magát, mint a sirály. A tengert kedvelte a legjobban, a hajózást. Amikor viharos volt a víz és hatalmas hullámok dobálták a hajóját, ő kiállt a hajó orrába és élvezte a szabadságot. Hiába kérelték udvarhölgyei vagy akár a kapitány, hogy menjen vissza a biztonságos kabinba, ő rá se hederített. Hihetetlennek hangzik, de egy

¹ Savaria MHV Múzeum. (2022. november 16). „Az ő szívéből, melyet most átvert a gyilkos tőre.” Múzeumi Mozaik. https://savariamuseum.blog.hu/2022/11/16/az_o_szivebol_melyet_most_atvert_a_gyilkos_tore (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

² Hamann, B. (2012). *Erzsébet királyné*. Európa Kiadó.

³ Uo.

vasmacskát is tetováltatott a vállára, ezzel is kifejezve a tengeri hajózás iránti szenvedélyét. Ki gondolta volna, hogy Erzsébet Császári Öfelségének tetoválása van – valójában kettő is –, a 19. század közepén ráadásul. És ő maga sem gondolta volna, hogy egy olyan szimbólumot tetováltat magára, egy horgonyt, ami a hajó jelképe, amin aztán utoljára dobbant a szíve.⁴

Az is sorsszerű, hogy férjével, Ferenc Józseffel, Genfben utazása előtt ott találkoztak utoljára életük során, ahol – eltekintve egy gyerekkori találkozástól –, már mondhatni „*felnőtt fejjel*” először is találkoztak, a Bad Ischl-i kastélyban. Itt szerettek egymásba, és Ferenc József itt is kérte meg Erzsébet kezét. (Eredetileg Sisi nővérét, Ilonát szánták neki, de ő és a sors is, felül írta a szülők döntését.) Bár a bécsi udvar ellenezte Sisi svájci útját – nem tartották elég biztonságosnak és megfelelően előkészítettnek –, Ferenc József örült, hogy Sisi az utazgatásaiban leli az örömet, és nyugodt szívvel engedte el. Addigra a házastársi kapcsolatuk már nem volt a régi, Sisi maga keresett férjének szeretőt egy színésznő, Schratt Katalin személyében, akinek még hálás is volt, hogy átveszi tőle házastársi kötelezettségeit. Emellett baráti viszonyt is ápoltak, néha együtt is teáztak és beszélgettek egymással, de Ferenc Józseffel mindig megmaradt az őszinte baráti szeretetük egymás iránt. Ezzel a baráti szeretettel és féltéssel engedte útjára az ő imádott Sisijét, kérlelve, hogy vigyázzon magára, hiszen az akkor zajló történelmi eseményekkel ő maga is tisztában volt. Mégpedig, hogy egyre több és gyakoribb volt az anarchista merénylők támadása magas rangú arisztokrata személyek és az uralkodó család tagjai ellen.⁵ De kik is azok az anarchisták, illetve mit értünk anarchizmus alatt?

3.2. Az anarchizmus

Az anarchisták fő célja, hogy az állam és az uralkodó osztály szerepét és jelentését teljesen kiiktassák a világban. Véleményük szerint nincs szükség semmilyen felsőbb hatalomra, mert minden hatalom és döntés a népé kell, hogy legyen. A Habsburgok a hatalmukat az Istentől származtatták, ennek tökéletes ellentétei az anarchisták voltak, akik szerint nemhogy Isten, ember sem adhat másik ember kezébe semmilyen felsőbb hatalmat. Nem lehet hatalmi hierarchia egy országban sem. Az anarchia az egyén teljes szabadságát hirdeti, minden embert egyenlő hatalmúnak vagy pont hatalom nélkülinek tekint, egyenlő döntések vannak. A történelmi események fényében már látjuk, mindez nem működhet, a világban soha nem lehet teljes egyenjogúság, a kommunizmus eredeti eszméje is emiatt bukott meg. Akkoriban viszont

⁴ N.a. (2003. január 29.). A királyi tetkó. *Múlt-kor Történelmi Magazin*. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=378>
(Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

⁵ Cars, J. D. (2001). *Sisi avagy a végzet*. Magyar Könyvklub.

sok fanatikus anarchista teljes szívével hitt ebben az eszmében, és mélységesen gyűlölték az uralkodó réteget.⁶

3.3. Luigi Lucheni

Ez a szellemiség találta meg Luigi Lucheni olasz anarchistát is, aki árvaházban és kegyetlen nevelőszülőknél nőtt fel, nyomorban élt, szörnyű gyerekkora és nélkülözésekkel teli élete volt. A szegény sorsa miatt még inkább gyűlölte a gazdagokat, akiknek mindenük megvan, és nagyon igazságtalannak tartotta, hogy amíg ő éhez, az uralkodó családok kétszer ugyan abból a tányérból sem esznek sosem.

I. ábra Luigi Lucheni
Forrás: Wikipedia Commons

Lucheni beállt a seregbe, és az 1. olasz-etióp háborúban császári kitüntetést is kapott hősiességéért. Ennek ellenére mégis az anarchizmusban találta meg az útját, és életét arra tette fel, hogy egy napon majd egy nagy, hatalmas embert fog megölni. Leghőbb vágya volt, hogy a képzeletbeli listája élén szereplő Umberto olasz királyt ölje meg – akit két évvel később valóban meg is öltek Monzában, így a sorsát nem tudta elkerülni –, de nem volt pénze Svájcból Olaszországba utazni, így Genfben maradt, azért is, mert megtudta, hogy az Orleans-i herceg, Fülöp oda fog utazni látogatóba, így ő lett a második számú kiszemelt.⁷

A herceg azonban a legutolsó pillanatban lemondta az utazást – talán megérezhetett valamit, vagy hallgatott a tanácsosaira, akik bizonyára kockázatosnak tartották ezt az utat a fent leírtak fényében –, így Lucheni megint hoppon maradt a tervével. Emiatt még inkább izzott

⁶ (N.a.). (2015. november 18.). 10 tény az anarchizmusról. *Múlt-kor Történelmi Magazin*. <https://m.mult-kor.hu/10-teny-az-anarchizmusrol-20151118> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

⁷ (N.a.). (2023. október 2.). Nem érzek megbánást: Ki volt Luigi Lucheni, Erzsébet királyné gyilkosa?. *Újságmúzeum*. <https://www.ujsgamuzeum.hu/luigi-lucheni/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

benne a harag és a vágy, hogy dühét kitölthesse egy magas rangú személyen, most már mindegy volt neki, hogy ki az illető. És szerencséjére jött is valaki.⁸

3.4. A szálloda

Szeptember 9-én Sisi Genfben érkezett. Valójában már augusztus végén a Genfi-tó partján tartózkodott, de egy másik kisebb városkában, a Montreux melletti Territet-ben szállt meg, ami a tó északkeleti végében található. Élvezte a csendet, a táj szépségét, és részt vett a gyógykezeléseken is, melyek miatt hivatalosan odautazott. Látszólag jól érezte magát, a kedélyállapota valamivel javult, próbálta élni a számára kicsit sem egyszerű életet. Látszólag nem volt nyoma a depressziójának sem, ami olyan gyakran kínozta az utóbbi évtizedben. Vásárolgatott, nagyokat sétált Sztáray Irma grófnővel, aki a szeretett Magyarországról származó udvarhölgye volt.⁹

Erzsébet királyné annyira edzett volt, hogy képes volt rohamtempóban 10-15 kilométereket is sétálni, akár zord időjárási körülmények között is, amit az udvarhölgyei nagyon nehezen bírtak, sokszor a testőrök sem tudták tartani vele a lépést. Most azonban csodálatos szeptember eleje volt, napsütés, kék ég, ideális a tóparti sétákhoz, igaz, 60. életévét betöltve már közel sem volt annyira jó fizikai állapotban.

Genfben – ahogy mindig – a Hotel Beau Rivage-ban szállt meg, mely szálloda ma is létezik, és szinte alig változott azóta. Természetesen álnéven, Hohenembs grófnőként jelentkezett be a hotelbe. Amikor utazott, ezt az álnevet használta, nem szerette, ha a nyilvánosság tudja, hogy épp hol tartózkodik. Gyűlölte a „médiát” és a „paparazzókat”, mert bizony már akkor is voltak.¹⁰

Felmerül tehát a kérdés, hogy miért van mégis annyira kevés fénykép Erzsébet királynéről, ha a technika már bőven a rendelkezésére állt a kornak. A válasz egyszerű. Sisi hiúsága. Nagyon fontos volt neki a szépsége, hiszen tudta, hogy többek között ezzel nyűgözte le az embereket, a férfiakat és a női csodálóit vagy irigyeit egyaránt. 30 éves kora után már szinte nem is engedte, hogy portré (festmény vagy fotó) készüljön róla, és az utcán is fekete fátyollal vagy legyezővel takarta az arcát, ezzel védekezve a kíváncsi tekintetek és a kérértlen fotók elől.¹¹

⁸ U.o.

⁹ Cars, J. D. (2001) i.m.

¹⁰ U.o.

¹¹ Automaton Aliza. (2019. december 4.). Erzsébet királyné és a fénykép: szépségkultusz a fotográfia történetének tükrében. *Múltidéző találkozók*. <https://costumecon.blogspot.com/2019/12/erzsebet-kiralyne-es-fenykep.html?m=1> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

2. ábra: Erzsébet királynéről készült lesifotók, melyeken arcát eltakarja
 Forrás: Múltidéző Találkozó Blog¹²

Minden erőfeszítése ellenére az újságok megírták, hogy Erzsébet királyné Genfben érkezett. Egy ilyen újság kerülhetett Luigi Lucheni kezébe is, aki kapva kapott az alkalmon: ha nincs olasz király vagy Orleans-i herceg, jó lesz hát Erzsébet királyné. Ez azonban csak egy a három teória közül, melyek közül – úgy gondolom – ez a legerősebb és a legvalószínűbb.

Egy másik elmélet szerint Lucheni-t felbérelték, hogy ölje meg Erzsébetet, és ez egy gondosan kitervelt akció volt, felsőbb körök utasítására. Ez az úgynevezett összeesküvés-elmélet már akkor is keringett az emberek között, akik nem akartak hinni a magányos merénylet történetben. Ezt az elméletet támasztja alá az is, hogy szemtanúk vallomásai alapján Luchenit látták beszélgetni egy jólöltözött, nemesnek tűnő úrral a hotel Beau Rivage előtt a merénylet előtti napon. Mit akarhatott vajon tőle? Azonban ez a tény, hogy a szálloda előtt látták Luchenit, az első teóriát is megalapozza, miszerint az újságból értesült arról, hogy Sisi a városban van és hol szállt meg, majd odament felmérni a terepet, és ő akart információkat megtudni a jól öltözött úrtól, aki lehet, hogy szintén a szálloda vendége volt.¹³

A harmadik elmélet szerint Lucheni teljesen véletlenül szúrta ki a hotelből kifelé tartó Erzsébetet, és mivel az öltözéke és kísérete alapján gazdag nemes hölgynek tűnt, gondolta jó lesz gyilkos anarchista terve megvalósításához áldozatnak. Erre azonban –bár van némi esély –,mégsem a legvalószínűbb elmélet, hiszen mekkora az esély arra, hogy véletlen pont Erzsébet királynét öli meg azok közül a gazdag vendégek közül, akik abban a szállodában akkor tartózkodtak? Sőt, Genf már akkor is elég nagy város volt, mehetett volna bárhova máshova is. De ő ezt a szállodát választotta mert tudta, hogy Erzsébet királyné ott szállt meg.¹⁴

¹² U.o.

¹³ Cars, J. D. (2001) i.m.

¹⁴ U.o.

3. ábra: A fenti képen a hotel akkor, és az alsó képen a hotel, ahogy napjainkban kinéz. A pirossal bekarikázott ablak tartozott ahhoz a lakosztályhoz, ahol Erzsébet királyné megszállt, és amit ma is ki lehet bérelni, Sisi lakosztály néven.

Ez a hotel már akkor is elit, drága helynek számított, csak jómódú emberek engedhették meg maguknak az ott-tartózkodást. Mindezek alapján tele volt Erzsébethez hasonlóan öltözött emberekkel, pláne, hogy Erzsébet idősebb korára az összes színes, pompás ruháját elajándékozta a személyzete, szobalányai és ismerősei között, mivel az örök gyász miatt csak feketében járt. Tehát bátran kijelenthetjük, hogy magas rangja ellenére, biztosan nem Erzsébet tűnt ott a legelőkelőbb hölgynek. Mindezek alapján, hogy Lucheni véletlenül választotta őt ki, a kinézete alapján, nem a legmeggyőzőbb teória. Úgy gondolom tehát Lucheni igenis tudta, hogy kit öl meg.

3.5. Biztonság vagy szabadság?

Erzsébetet – amellet, hogy Bécsben is elleneztek az utazást a biztonságáért felelős emberei – itt Genfben is meglátogatta szállodájában a helyi rendőrfőnök, hogy figyelmeztesse az anarchisták okozta veszélyre. Csak abban az évben 36 anarchista személyt utasítottak ki az országból. Ez is jól mutatja, hogy a veszély mennyire valós volt. Ennek ellenére Sisi meg sem fontolta, hogy elfogadja a rendőrfőnök ajánlatát, az akkor is mellette tartózkodó Sztáray Irma későbbi beszámolója alapján, hanem azonnal elutasította azt, szinte felháborodva, hogy neki nincs szüksége semmilyen egyéb kíséretre vagy védelemre. Az ő saját szavaival élve: „Úgy akarnak tartani, mint egy foglyot!”¹⁵

¹⁵ U.o.

Erzsébet egész életében a szabadságot kedvelte, már gyerekként a possenhofeni otthonában is ez volt neki a legfontosabb. Szabadon lovagolhatott, vadászni járhatott édesapjával, és csak nagyon ritkán kellett szabályokhoz alkalmazkodnia. Ezzel szemben mikor császárné lett, a bécsi udvarban a spanyol etikett nagyon szigorú, merev szabályait kellett megtanulnia és alkalmazkodnia hozzájuk, de elviselni őket mindig csak nagyon nehezen tudta. Ha csak lehetett, kibújt alóluk. Nem volt ez máshogy a kíséretével és biztosági emberekkel sem. Gyakran megpróbálta „lerázni” őket, több kevesebb sikerrel. Genfben a béke és nyugalom miatt jött, és érthető módon esze ágában nem volt még plusz testőrök gyűrűjében járni az utcákat vagy sétálgatni a tóparton. A lehető legkisebb feltűnést akarta kelteni maga körül. Ezért is választotta, hogy álnéven utazgat, mint már tudjuk, ez alkalommal sajnos sikertelenül.

3.6. A végzetes nap

Szeptember 10., a végzetes nap. Sisi a Genfi-tónál töltötte a gyógykúrájának idejét. Valójában Genfben csak két napot akart tartózkodni, amíg betért kedvenc cukrászdájába, hogy elfogyassza kedvenc desszertjét, és vásárolt pár dolgot, többek között játékokat az unokáinak és egy asztalkát karácsonyi ajándéknak Mária Valériának, negyedik gyermekének. Őt a magyarok a Magyar Gyermekként is emlegettek, hiszen Magyarországon született, egészen pontosan Budán 1868-ban, 10 hónappal a koronázás után. Sisi kedvenc gyermekeként rengeteg időt töltött el vele itt, például Gödöllőn a Grassalkovits-kastélyban, amit még koronázási ajándékként kaptak gróf Andrássy Gyula miniszterelnöktől. Vagy legalábbis azt biztosan mondhatjuk, hogy Mária Valéria az a gyereke volt, akit valóban Sisi nevelt fel, és nem vette el tőle az anyósa, Zsófia úgy, mint Zsófia és Gizella főhercegnőket, de főleg Rudolf főherceget. Így nem csoda, hogy Sisi szerette volna őt minden anyai szeretetével és ajándékokkal is elhalmozni.¹⁶

A vásárlás után visszatértek ő és Sztáray Irma udvarhölgye a szállodai lakosztályba, ahol gyorsan megebédeltek. Sisi amúgy sem evett soha sokat, és azt a keveset is gyorsan fogyasztotta el, hiszen a családi étkezések alkalmával mindenkinek abba kellett hagynia az étkezést, amikor a császár befejezte a vacsoráját és asztalt bontott. Ferenc Józsefről pedig tudjuk, hogy munkamániás lévén, nagyon kevés időt szánt bármi másra, így az étkezések is gyorsan zajlottak le a családdal. Sisinek így könnyű volt megőriznie híresen karcsú alakját – 172 centis magasságához csupán 54 kg volt –, de gyakran ki is hagyta az esti étkezést. Az ebédre most sem volt sok ideje, hiszen sietni kellett, hogy elérjék a tó kikötőjéből induló gőzhajót, amivel vissza szerettek volna utazni abba a városkába, ahol eredetileg hosszabb időre szálltak meg. Ez

¹⁶ Grössing, S. M. (2004). *Gyilkosság a Habsburg-házban*. Gabo Kiadó.

alkalommal, és mint már tudjuk, utolsó alkalommal, a genfi Beau Rivage hotelben csak egyetlen éjszakát töltött.¹⁷

Sztáray grófnő későbbi beszámolója szerint Erzsébet királyné bár jókedvű volt, mégis mintha megérezte volna valamit, mert annak ellenére, hogy jól tudta, hogy sietni kell a kikötőbe a hajó indulása miatt, mégis mintha vonakodott volna elindulni. Hosszan időzött lakosztálya ablakánál és bámult kifelé, merengve. Udvarhölgye, és a sok-sok együtt eltöltött év után már mondhatjuk, bizalmasa és jó barátnője, Irma próbálta siettetni, hogy menni kell, de mintha meg sem hallotta volna. Miután mégis elindultak végre, és kiléptek a hotelből, a tóparti sétányon siettek végig a hajóállomás felé, ami alig volt kétszáz méter a szállodától.¹⁸

Senki sem gondolta volna, hogy ezen a rövid úton is megtörténhet az, hogy egyszer csak egy fa mögül egy alak Erzsébet királyné előtt terem, és villámgyorsan fellöki. Először legalábbis csak ezt hitték, hogy talán rablótámadás történt, senki nem vett észre, vagy gyanított semmit, még maga az áldozat, Erzsébet királyné sem.

Az udvarhölgye, aki pár lépéssel lemaradva követte – mert Erzsébet mindig nagyon gyorsan ment és az illemszabályok is ezt követelték meg. – rögtön odarohant és fel akarta segíteni a császárnét, ő azonban magától pillanatok alatt felpattant, leporolta a ruháját, és három nyelven (angol, német és francia) is köszönetet mondott azoknak, akik odasiettek a segítségére. Csak a frizurája miatt aggódott, hogy nem ment-e nagyon tönkre az eséstől, illetve mivel azt hitte ki akarták rabolni, az óráját kereste, hogy megvan-e. Mikor udvarhölgye arról érdeklődött, hogy hogyan érzi magát, nem esett-e baja, azt válaszolta, mintha egész kis fájdalmat érezne a mellében, de egyébként jól van, és sietni kell a hajóhoz.¹⁹

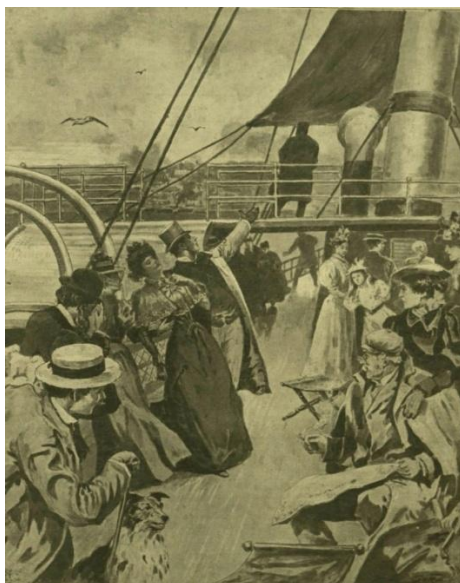
A grófnő belekarolt, hogy segítse, támogassa. Olyan közel voltak még a szállodához, hogy a portás, látva, hogy mi történt, odasietett és kérte őket, hogy menjenek vissza a szállodába. Erzsébet azonban nem akart visszamenni, fel szeretett volna szállni a hajóra. Azt kérdezte udvarhölgyétől a séta közben: „*Mit akart tulajdonképpen ez az ember?*” Sztáray grófnő vissza kérdezett: „*A portás?*” Erzsébet: „*Nem, az a másik, az a szörnyű alak.*” Sztáray: „*Nem tudom felség, de minden bizonnyal elszánt gonosztevő.*” Erzsébet: „*Talán az órát akarta elrabolni?*” Ebből a beszélgetésből, amit a grófnő idézett fel később, is jól látszik, hogy Erzsébetnek fogalma sem volt arról, hogy nem, hogy halálos, de hogy bármilyen apró sérülést is szerzett volna a támadás alatt. Siettek tehát tovább a hajóhoz, amit el is értek végül, fel is

¹⁷ U.o.

¹⁸ Ráti E. (2023. november 29.). Sissi magyar udvarhölgye kezei közt halt meg: így vallott róla Sztáray Irma. *Femina*. <https://femina.hu/terasz/sisi-magyar-udvarholgye-sztaray-irma/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

¹⁹ Cars, J. D. (2001) i.m.

szálltak rá. A hajó 13:40-kor kifutott a kikötőből a Genfi-tóra, azonban Sisi hamarosan elsápadt és szédülni kezdett.²⁰

4. ábra: Erzsébet királyné a hajó fedélzetén
Forrás: Vasárnapi Ujság 1898. szeptember 18-i száma²¹

Először csak azt hitték az iménti támadás okozott benne poszttraumás sokkot, de a szédülés egyre csak rosszabb lett. Udvarhölgye, Irma, adott neki cukrot, hátha leesett a cukra, de nyilvánvalóan semmit sem segített, mert Sisi már légszomjra, nehéz légzésre is panaszkodott, majd összeesett. Utolsó szavai, amíg eszméleténél volt, magyarul hangzottak el a szájából Sztáray Irma grófnőnek: „*Hát most mi történt velem?*”²²

²⁰ Káli-Rozmis B. (2022). *Erzsébet királyné és a magyarok*. Helikon Kiadó.

²¹ *Vasárnapi Ujság*. (1898). 45. évf. 38. szám <https://epa.oszk.hu/00000/00030/02327/pdf/02327.pdf> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

²² Pataki S. (2023. szeptember 8.). „Hát most mi történt velem?” – 125 éve a Genfi-tó partján lett merénylet áldozata Sisi. *Képmás*. <https://kepmas.hu/hu/sisi-halala-merenylet-luigi-lucheni-anarchista-genf-sztaray-irma> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

5. ábra: Erzsébet királyné halála
Forrás: GettyImages²³

Mikor szétnyitották a mellényét, hogy megmasszírozzák a szív tájékát, látták csak meg a sérülést: egy pici háromszög alakú sebet, ami körül barnás színű alvadt vér volt. Ezt a ruhát, a Hofburg Sisi kiállításán is meg tudtam nézni: pontosan látszik rajta baloldalt a szívnél a háromszög alakú lyuk, és mellette a kiélesített reszelő is ki volt állítva. A fekete selyemkabátkát egyébként eredetileg Sztáray Irma grófnő adományozta az 1907-ben Budai várban megnyílt Erzsébet királyné emlékmúzeumnak, és onnan került később Bécsbe.

6. ábra: A mellény, melyet utolsó perceiben viselt Sisi
Forrás: Femina.hu²⁴

Luchenit a járókelők elfogták, hiszen utcai zsebesnek hitték, aki megtámadott egy ismeretlen nőt, és átadták az arra járó rendőröknek. Ő büszkén mondta hangosan: „Megszúrtam! Azt

²⁴ Ráti E. (2023. november 29.). I.m.

hiszem jól eltaláltam!” Akkor az emberek még nem tudták, hogy gyilkost fogtak, Erzsébet királyné és császárné gyilkosát.²⁵

7. ábra: Lucheni az elfogatását követően
Forrás: Wikipedia Commons

Ahogy az a képen is jól látszik, büszke volt a tetteire, bár ekkor még nem lehetett biztos benne, hogy meg is ölte az áldozatát. Azonban reménykedett benne, mert azt kiáltozta: „*azt hiszem, eltaláltam!*” Az általa vélt „dicsőséget” senkivel sem akarta megosztani, többször fennhangon mondogatta, hogy ő magányos tettes és a „dicsőséget” egymaga akarja learatni. A gyilkosságot élete legnagyobb tetteinek tartotta.²⁶

3.7. A halál oka

De mi is történt pontosan? Mivel Lucheni nagyon szegény volt, nem volt pénze rendes fegyvert venni, ezért fogott egy egyszerű reszelőt és hegyesre kiélesítette úgy, hogy az egy háromszög alakú csúccsal rendelkező törre hasonlítson. Ezt rejtette el a jobb kabátujjába, és hirtelen mozdulattal előrántotta, mikor Erzsébet elé ugrott. Benézett a napernyő alá, hogy megbizonyosodjon arról, hogy a két hölgy közül valóban a kiszemelt áldozata áll előtte, és szívtájékon szúrta vele a királynét.²⁷

Milyen mértékű sebesülést tudott ezzel okozni? Mivel a reszelő a negyedik bordacsontot átszúrva a szívet csak könnyebben sebesítette meg, ezért Sisi nem halt meg azonnal, és el is

²⁵ Sáray D. (2018. október 22.). Luigi Lucheni - milyen ember volt az, aki megölte Sisit? *SHE*.
<https://she.life.hu/kulturmi/2018/10/luigi-lucheni-milyen-ember-volt-az-aki-megolte-sisit-saray-dorottya>
(Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

²⁶ U.o.

²⁷ (N.a.). (2023. október 2.) l.m.

csak amiatt esett mert támadója fellökte a szúrás közben.²⁸ Ez azonban bőven elég volt ahhoz, hogy belső vérzés keletkezzen, ami – bár nagyon lassan, mert a sérülés kicsi volt, és a szoros fűző is elszorította a vérzés útját – vércseppenként szivároghatva a szív sérült falából csepegett ki a szívburokba. Egy idő után ennek hatására a szív körül nagy mennyiségű folyadék keletkezett, és szorította, fojtotta a szívet, ami a rá nehezedő külső nyomás miatt nem tudott megfelelően tovább dobogni, pontosabban kitágulni, így leállt. Ezt a jelenséget hívja az orvostudomány szívtamponádnak, ami, ha nem nyitják fel azonnal a mellkast, és szüntetik meg, halálhoz vezet. Erzsébet királyné abban a korban menthetetlen volt a mai, 21. századi körülmények között is kicsi lenne az esélye a túlélésre. Ha rögtön megállapítják a tamponádot, gyorsan leszívják a szívburokban lévő vért, és csövet helyeznek a szívburokba, majd műtőasztalon feltárik a szívet, akkor meg lehetne menteni.²⁹

Lucheni a vallomásában arra is kitért, hogy előzőleg egy anatómiai atlaszban megnézte, hogy pontosan hol helyezkedik el a szív, hogy el ne vesse a szúrást. Ilyen pontosan előkészített tervvel szemben Erzsébet királynénak sajnos nem sok esélye volt védtelenül, testőrök nélkül. Természetesen, ha egy jól képzett testőr követi néhány lépésről, akkor kivédhető lett volna a támadás.

A hajó azonnal visszafordult az eredeti indulási helyére, miután értesítették a kapitányt, aki egyébként nem tudta, hogy milyen prominens személy is van az ő utasai között. Ekkor Erzsébet királyné már nem volt eszméleténél. Bársony fotelekből és evezőkből összetákoltt rögtönzött hordágyat készítettek, és arra fektették a császárnét. A szállodai szobába visszaérve, az orvos már csak a halál tényét tudta megállapítani délután 2 óra 40 perckor. Valószínűsíthető, hogy Erzsébet királyné már a hajón halott volt.³⁰

3.8. A halálhír

Erzsébet királynét az ágyára fektetve felravatalozták. A frizuráját udvarhölgye úgy készítette el, ahogy azt ő életében is szerette. Ezután, ahogy az abban az időben szokás volt, halotti maszkot készítettek róla, amin kivehetőek a 60 éves Erzsébet vonásai. Amit ő életében a kameráknak és a nyilvánosságnak nem akart megmutatni, azt a maszk halálában kíméletlenül megmutatta.

²⁸ U.o.

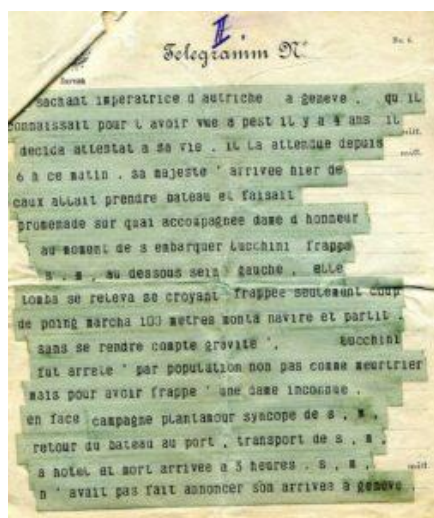
²⁹ Nagybátyám, Dr. Varga Zoltán sebész látott el a pontos orvosi információkkal

³⁰ Grössing, S. M. (2004). I.m.

8. ábra: Erzsébet királyné halotti maszkja
Forrás: Vasárnapi Ujság³¹

Ahogy egy nappal korábban az újságok a címlapon hozták le a hírt, hogy Erzsébet királyné a városban tartózkodik, úgy egy nappal később szintén a címlapon számoltak be a szörnyű gyilkosságról is. A szomorú hír a távirónak köszönhetően már aznap elért Bécsbe is. Ferenc József császárt az udvari kamarása értesítette a tragédiáról.

9. ábra: Távirat a tragédiáról
Forrás: Svájci Nemzeti Múzeum³²

Összetörve fogadta a hírt, ám mégis tartotta magát, és halkán csak ennyit mondott: „*Nem is tudja menyire szerettem ezt az asszonyt.*” És utána még hozzá tette: „*Úgy látszik engem az élet*

³¹Vasárnapi Ujság. (1900). 47. évf. 24. szám. <https://epa.oszk.hu/00000/00030/02420/pdf/02420.pdf> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

³² Van Orsouw, M. (2021. augusztus 31.). Sisi's assassin. *Swiss National Museum - Swiss History Blog*. <https://blog.nationalmuseum.ch/en/2021/09/sisi-assassin-lucheni/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

semmitől sem kímél meg.” Gondolt itt akkora már két gyermeke halálára is, és most szeretett felesége elvesztése.³³

A diplomáciai szokások szerint, nem csak a császárt, de a többi ország uralkodóját is értesítették a történetekről, akik mind együttérzésüket fejezték ki Ferenc Józsefnek táviratban. A sors iróniája, hogy természetesen I. Umberto olasz király is írt neki, akit Lucheni eredetileg akart meggyilkolni. *„Ez a váratlan és kegyetlen szerencsétlenség, amely téged ért, iszonyattal és felháborodással tölt el minket. Szeretném, ha melletted lennék, hogy szeretetemmel mutassam meg neked részvétem fájdalmaddal. De, jóllehet távol vagyunk, teljes szívünkben csatlakozunk, Margit és én, könnyeidhez és imáidhoz, és kérjük Istentől azt a vigasztalást számodra, amelyet egyedül ő adhat meg. Ölellek.*”³⁴

A császár engedélyt adott arra, hogy Genfben felboncolják Erzsébet testét, hogy megtudják, mi okozta pontosan a halált. *„Tegyenek ahogy az a helyi szokásoknak és törvényeknek megfelelő.”* Hihetetlen hidegvérrel és profizmussal kezelte még ezt a fájó magánéleti helyzetet is, de uralkodása alatt megtanulta, hogy félretegye a személyes érzelmeket a döntései meghozatalánál.³⁵

3.9. A szív és a test

A Habsburgoknál, de szinte az összes európai uralkodóház és magas rangú nemesek között is, szokás volt már több száz éve, hogy a szívüket külön temetik el a testüktől azért, hogy a testük és a lelkük bárhol is nyugszik, a szívük mindig együtt, egy helyen legyen. Ezért a boncolás során, ahol amúgy is a szív tájékat nézték meg, a szívét kiszedték, és egy külön urnába helyezve küldték haza, Bécsbe. Erzsébet királyné szívurnája, úgy ahogy a legtöbb Habsburgé is, az Ágoston rendiek templomában található, ahol a királyi esküvőket, így Sisi és Ferenc József esküvői szertartását is megrendezték 1854. április 24-én.³⁶ Vannak azonban kivételek, mint például a 2011-ben elhunyt Habsburg Ottó, aki úgy rendelkezett, hogy a Pannonhalmi Főapátságba helyezték el halála után a szívurnáját, akarta kifejezve a magyarok iránti szeretetét.

³³ Szomolai A. (2019. november 24.). Sisi, a tragikus sorsú királyné. Sisi, a Tragikus Sorsú Királyné. [ma7.sk](https://ma7.sk/kultura/sisi-a-tragikus-sorsu-kiralyne). <https://ma7.sk/kultura/sisi-a-tragikus-sorsu-kiralyne> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

³⁴ Fecske B. (2024. szeptember 16.). Sisi tragikus halála: megható sorokkal fejezték ki részvételüket a világ uralkodói. NLC. <https://nlc.hu/sztarok/20240916/sisi-tragikus-halala-meghato-sorokkal-fejezték-ki-reszvetuket-a-vilag-uralkodoi/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

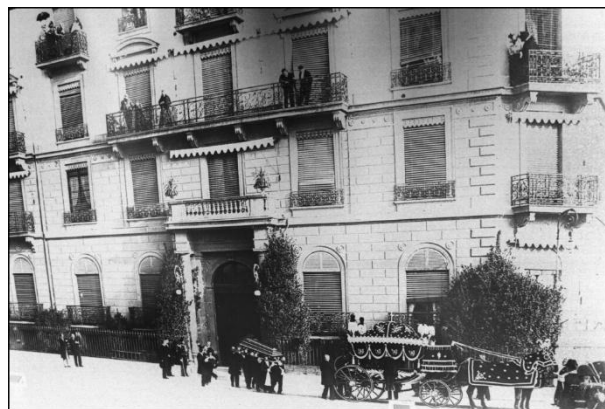
³⁵ Cars, J. D. (2001). I.m.

³⁶ Grössing, S. M. (2004). I.m.

*10. ábra Habsburg Ottó sírhelye a Pannonhalmi Főapátságban
Forrás: Saját fénykép*

Erzsébet királynét a boncolás után Genfben is felravatalozták, és a bebalzsamozott testét ólombelsejű koporsóba tették, ami megakadályozta, hogy a test a halál után gyorsan bomlásnak induljon. Legalábbis annyi időre amíg erre szükség volt, hogy az emberek leróhassák a kegyeletüket és vissza lehessen szállítani a bécsi temetésre. A korabeli fotón azt láthatjuk ahogy Erzsébet utoljára elhagyja a Hotel Beau Rivage-t, de már csak a koporsójában.

*11. ábra: Erzsébet királyné koposója elhagyja a szállodát
Forrás: Jean-Francois DEROUBAIX/Gamma-Rapho/Getty Images*

3.10. Az ítélet

Eközben a gyilkos Luchenit a rendőrök szállították el a Genfi rendőrkapitányságra, ahol kihallgatták. Akkor még nem gyilkosság volt a vád, csak rablótámadás kísérlete, így nem tartották túl komoly felügyelet alatt. Lucheninek ennek ellenére esze ágában sem volt megszökni, sőt, ő azt akarta, hogy mártír váljon belőle, és mintegy izgatott boldogság volt rajta, hogy a figyelem végre őrá szegeződik. Csak még büszkébb lett a tetteire, mikor a kihallgatás közben jött a hír, hogy akit megtámadott, Ő királyi felsége Erzsébet királyné és császárné volt,

aki időközben el is hunyt. Ezzel a vád már hivatalosan is előre megfontolt gyilkosság volt, amit sok más országban azonnali halálbüntetéssel büntettek volna. De nem Svájcban, mert ott már akkor sem létezett halálbüntetés. Pedig Lucheni ezt szeretete volna, mikor vallatása közben megtudta, hogy sikerrel járt gyilkos terve. Ezt kiáltotta: „*Éljen az anarchia!*”. Azt, hogy nagy valószínűség szerint tudta, hogy kit akar megölni, arra már korábban kitértem, de nyilván nem kérhetett Erzsébet királynétől személyigazolványt mielőtt megszúrja, hogy valóban ő az, így biztos csak akkor volt benne mikor a rendőrök közölték, hogy Erzsébet Királynét és császárnét ölte meg. Mikor erről megbizonyosodott is azt mondta: „*Nem érzek megbánást!*”. Neki az volt a fontos, hogy egy minél magasabb rangú arisztokrata személyt sikerüljön meggyilkolnia, és Erzsébet királyné így utólag még tökéletesebb célpontnak is tűnt ehhez, mint Umberto, olasz király, vagy Fülöp, az Orleans-i herceg. Az a tény, hogy Erzsébetet már életében is ilyen sokan szerették és bálványozták, csak még inkább büszkévé tette Luchenit, hogy egy ilyen embert és persze uralkodó személyt vehetett el a világtól.³⁷

Luchenit hetekkel a gyilkosság után állították bíróság elé. Ő maga kérte, hogy végezzék ki, úgy, hogy lefejezik, mert mártírként akart meghalni, de mivel Svájcban nincs halálbüntetés így életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Hiába próbálkozott azzal, hogy átkértesse magát Olaszországba, ahol kérése teljesülhetett volna, ez természetesen nem volt lehetséges. Ott kellett bíróság elé állnia, ahol a tettet elkövette. A kirendelt védőügyvédje pedig becsülettel végezte a dolgát, és próbálta menteni Lucheni bőrét, még úgy is, hogy ő azt nem akarta. Még azzal is védekezett, hogy ha megkérdezték volna Erzsébet királynét már a túlvilágról, hogy mi a véleménye a történekről, ő valószínűleg ezt válaszolta volna: „*Ez az Lucheni, nagyon jól csináltad, ügyes voltál, pont így akartam meghalni.*” Amiben, lássuk be, van ráció, mert Mária Valéria, a legkisebb gyermeke, később azt nyilatkozta édesanyjáról: „*a Mama mindig attól félt a legjobban, hogy hosszú, szenvedéssel teli halál vár rá amikor ki van szolgáltatva másoknak, teher már mások nyakán. Ő gyorsan, fájdalmak és orvosok nélkül, másokat nem zavarva akart elmenni erről a világról.*” Annak idején mikor anyósa, Zsófia főhercegnő haldoklott, Sisi hosszú hetekig ápolta, látta szenvedését. Mindent megtett, a korábbi rossz viszony ellenére is, hogy könnyítse szenvedését. Még a Hofburg udvarát is teleszóratták szalmával, hogy a lovaskocsik azon járjanak, és ne zavarják Zsófia pihenését, vagy ne tegyék a szenvedést még rosszabbá. Talán ez is befolyásolta „kívánságában”, hogy neki és szeretteinek ezt ne kelljen majd átélnie.³⁸

³⁷ Savaria MHV Múzeum. (2022. november 16). I.m.

³⁸ Káli-Rozmis, B. (2023). *Szenvedély a rang fogságában. Sisi baráti-családi körben*. Helikon Kiadó.

Lucheni tehát börtönbe került, ahol többször is jártak bent nála újságírók, hogy interjút készítsenek vele, amit ő szívesen fogadott, és egyfajta közérdeklődés vette körül, mai szóval mondhatnánk rá, hogy szinte már celeb lett. Azonban egy idő után már senki nem volt rá kíváncsi, a császár soha nem ment be megnézni, ki vette el tőle szeretett hitvesét, pedig ezt Lucheni nagyon akarta, és várta, többször is kérte, de hiába. Miután megtapasztalta, hogy már senki sem kíváncsi rá, elfelejtette őt a „közönsége”, 1910-ben, 12 évvel szörnyű tette után a cellájában a nadrágszíjával felakasztotta magát.³⁹

Ezután Lucheni fejét eltávolították a testétől – a kérése tehát, hogy fejezzék le, végül mégis teljesült, bár nem úgy ahogy eredetileg ő azt akarta volna – mert az agyát alaposan ki akarták vizsgálni. Talán arra akartak rájönni, milyen agyi elváltozás okozhatta gyilkos ösztönét. A „műtétet” Louis Mégevand professzor végezte, aki nagy rajongója volt a frenológia tudományának, ami az emberi koponya formája, mérete, és annak szellemei képességeinek az összefüggéseit vizsgálja. A fejét formaldehidbe tették, hogy tartósítsák, és csupán több mint 100 évvel a merénylet elkövetése után temették el a bécsi köztemetőben.⁴⁰

12. ábra: Sabrina Tschudin vízfestménye Lucheni eltávolított fejéről
Forrás: Wiener Medizinische Wochenschrift⁴¹

³⁹ (N.a.). (2023. október 2.). I.m.

⁴⁰ Pálffy L. (2018. szeptember 10.). Formaldehidbe került a reszelős gyilkos feje. *Forum Hungaricum*.
<https://forumhungaricum.hu/kulturkincs/formaldehidbe-kerult-a-reszelos-gyilkos-feje/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

⁴¹ Sedivy, R. (2021). Beethoven's death mask and a short history of face masks. *Wiener Medizinische Wochenschrift*, 171(15–16), 391–396. <https://doi.org/10.1007/s10354-021-00875-1> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

3.11. A temetés

1898. szeptember 11: Bécsből császári különvonat indul Genfbe, hogy szeretett császárnéjuk koporsóját hazaszállítsa. A vonat szeptember 14-én ér vissza Bécsbe, és Ferenc József magához kérte Sztáray Irma grófnőt, hogy mindenről nagyon pontosan számoljon be neki, hogy mi is történt. Az ő feljegyzéseiből is tudjuk többek között, hogy mi és hogyan történt Erzsébet Királynével élete utolsó napjaiban. Ő saját szavaival így emlékezett vissza: *„E pillanatban jóval előtünk meglátok egy embert, ki, mintha kergetőznék, egy útszéli fa mögül kiugrik és a legközelebbi másikhoz rohan. Innen átcsap a tó melletti vasrácshoz, majd újra egy fához, s ekként a gyalogjárón keresztül-kasul cikázva felénk közeledik. Önkéntelen tettem egy lépést előre, s így fedtem előtte a királynét. De ez most úgy tesz, mint ki nagyot botlik, előre lódul és ugyanakkor öklével a királynéhez sújt.”*⁴²

Bécsben szintén felravatalozták a Hofburg Várkápolnájában és három napig volt megtekinthető az emberek számára is, hogy elbúcsúzhassanak tőle és leróják a kegyeletüket. Ez a rajz azonban csalóka, hiszen Erzsébet királynét, Rudolf főherceggel ellentétben, nem nyitott, hanem zárt koporsóban ravatalozták fel. Ez annak idején teljesen szokatlan volt, és az emberek nem tetszett, de Ferenc József rendelkezett így, ismerve a felesége nyilvánosságtól rejtőzködő természetét, hogy ne kelljen így kiszolgáltatottan, több ezer ember előtt a már élettelen testét a nyilvánosság elé kitennie. A császár maga személyesen intézkedett minden, a temetést érintő kérdésről.

13. ábra: Ferenc József Erzsébet királyné ravatalánál
Forrás: Spiegel.de

Nem csupán Bécsből, vagy a Monarchiából, hanem Európa szinte összes országából jöttek az emberek. Aki csak megtehetette hogy oda utazzon, ott volt. Európa hasonló legközelebb talán csak majdnem pontosan száz évvel később – egészen pontosan szinte napra pontosan 99 évvel

⁴² (N.a.). (2024. szeptember 10.). Íme a nő, akinek karjai között hunyt el Sissi. *Lelépő*. <https://lelepo.hu/sissi-udvarholgye/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

később – láthatott és tapasztalhatott Lady Diana halálakor és temetési szertartása alkalmával.⁴³ A két nő sorsa nagyon hasonló, és nem csak az életútjuk, származásuk, házasságuk, hanem a visszahúzódó de csupaszív személyiségük is. És a párhuzam a halálukban is ott van, hiszen közvetve mind a ketten a médiának köszönheték sorsukat, Lady Diana a paparazzok – a média lesi fotósai – elől nem tudott elmenekülni, Erzsébet királyné pedig a genfi újságírók miatt, akik megírták otttartózkodásának hírét, került fel így Lucheni halállistájának élére. Egyik nő sem tudott elbújni a média rá háruló figyelme elől bármennyire is szerettek volna. Életükben és halálukban is mind a ketten megkapták a figyelmet, amit nem kívántak, de ezzel az emberek szeretetét és csodálatát is. Lady Diana már 27, Erzsébet királyné pedig 126 éve halott, de mind a ketten legendaként élnek tovább az emberek szívében, és a körülöttük kialakult kultusz az idő múlásával sem gyengül.

Természetesen nem csak a nép egyszerű emberei, hanem a főméltóságok és politikai vezetők is szinte minden országból jelen voltak a temetési eseményeken. Magyarországot az akkori miniszterelnök, Tisza Kálmán képviselte. Ő vette észre a ravatalnál, mikor a kegyeletét leróttá, hogy a koszorúszalagra csupán annyi van felírva, hogy Ausztria császárnéja. Ezt meg is említette, és hosszas panaszkodást és utánajarást követően az osztrákok hajlandóak voltak felírni a szalagra azt is, hogy Magyarország királynéja. De hogy legyen azért a dologban némi csavar, ezt csak németül voltak hajlandóak megtenni, Die Königin. Ezután a csehek is ugyanúgy panaszt tettek, hiszen egyben Csehország királynéja is volt. Ezt az osztrákok már nem voltak hajlandóak teljesíteni.⁴⁴

3.12. A kapucinus kriptá

A temetési menet a Hofburgból a Kapucinusok templomáig ment, ami a Habsburgok hagyományos temetkezési helye 1633 óta, ahol én is jártam múlt év áprilisában. Ez a templom Bécs belvárosában található, közel a Szent István bazilikához, ahol pedig az altemplomban őrzik a Habsburgok belső szerveit kis rézurnákban, amiket szintén meg lehet tekinteni idegenvezetéssel.

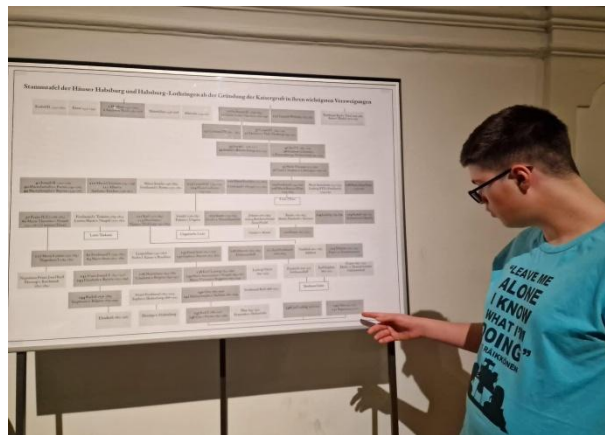
⁴³ (N.a.) (2020. augusztus 31.). Sisi és Diana, avagy a 19. századi Diana és a 20. századi Erzsébet. *Sisi the Queen - Sisi, a Magyarok Királynéja*. <https://sissithequeen.wordpress.com/2020/07/01/sisi-es-diana-avagy-a-19-szazadi-diana-es-a-20-szazadi-erzsebet/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

⁴⁴ Cars, J. D. (2001). I.m.

14. ábra: A Kaisergruft (Császári kriptá) bejárata
Forrás: saját fénykép

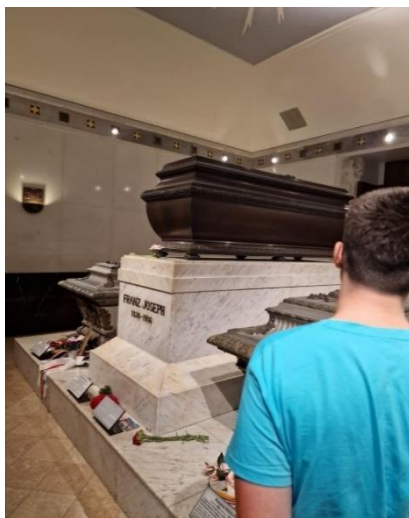
Tehát a császári kriptába már csak a testük kerül bebalzsamozva, a szív és a többi belső szerv nélkül, így mondhatjuk, hogy egy ember három helyre van eltemetve, külön a szíve, a belső szervek és a teste. A templom alatt található császári kriptá nagyon lenyűgöző, órákat töltöttem el ott a síremlékeket nézegetve, hiszen több mint 150 Habsburg nyugszik itt, köztük 12 császár és 22 császárné és királyné.

15. ábra: A Habsburgok kriptájában található családfa
Forrás: saját fénykép

Akikről történelem órán tanultam és a történelemkönyvekben olvastam, mind itt voltak. Ez a hely, - bár elég furcsán hangzik ezt mondani egy temetkezési helyre - maga az élő történelem. Fizikailag ott voltak a történelmi személyek a koporsókban és a szarkofágok alatt. Nagyon érdekes volt látni a különböző korok különböző stílusú szarkofágjait és emlékműveit. A legnagyobb kontraszt például Mária Terézia és férje I. Ferenc császár síremléke, és az ő fiúk, II. József (a kalapos király) koporsója között volt, ezzel is jelezve, hogy hatalmas szakadék volt az uralkodási stílusukban és gondolkodásmódjukban is.

Erzsébet királyné, Ferenc József és Rudolf koporsóját a legutolsó kis teremben lehetett megtalálni, ahol még inkább azt éreztem, hogy itt három olyan személy fekszik, akiről napokon át lehetne mesélni.

*16. ábra: Erzsébet királyné, Ferenc József és Rudolf koporsójánál
Forrás: saját fénykép*

Középen egy emelvényen Ferenc József koporsója, ez a legkevésbé díszes a három közül, és a két oldalt pedig, két egyforma, díszesebb koporsó, balján felesége, Erzsébet, jobbán fia, Rudolf fekszik. Nagyon sok magyar turista a mai napig visz virágokat, kis emléktárgyakat a koporsók elé, de főleg Sisi koporsója elé.

*17. ábra: Középen Ferenc József koporsója. Balján Erzsébet királyné, míg jobbán Rudolf herceg nyughelye látható
Forrás: saját fénykép*

Azt kevesen tudják – bár egyáltalán nem meglepő –, hogy Erzsébet királyné eredetileg nem itt szeretett volna nyugodni, hanem úgy rendelkezett, hogy testét „a tenger mellett, leginkább talán Korfun” temessék el. Ahogy fia Rudolf végakarata sem teljesült, hogy a heiligenkreuzi

apátságba, Mária Vetsera grófnő mellé temessék el. Mind a ketten itt nyugszanak a császár jobb és bal oldalán.⁴⁵

3.13. A kopogtatási ceremónia

De hogyan is került Bécsbe Erzsébet királyné koporsója? A temetési szertartás minden ide temetett Habsburg esetében egyforma, még Habsburg Otto temetése is így zajlott 2011-ben.

Erzsébet királyné búcsúztatójára pontosan egy héttel a tragédia után, 1898. szeptember 17-én került sor. Az utcákon végig emberek voltak, hatalmas tömeg hömpölygött, mindenki látni akarta ahogy a gyászmenet elindul a Hofburg kápolnájából végig a belvároson, a Kapucinusok temploma elé. Az alábbi fotó az esemény látható, ahogy a menet a templom bejáratához érkezik. Az ajtót azonban zárva találják. Ez nem véletlen, mert ilyenkor következik a kopogtatási ceremónia. Egy tisztség viselőnek kell kopogtatnia az ajtón háromszor, majd várnia, amíg bentől egy kapucinus szerzetes megkérdezi. Ki van itt? Erre válaszul a halott összes nevét és címét, rangját felsorolják. Erzsébet királyné esetében: Wittelsbach Erzsébet Amália Eugénia bajor hercegnő, osztrák császárné, Magyarország és Csehország királynéja, és még sok más rangját is.

18. ábra: Erzsébet temetése Bécsben, 1898.

Forrás: Darabanth.com

Erre a válasz odabentről: Nem ismerjük őt! Majd, újra kopogtatnak, ismét megkérdezik odabentről: Ki van ott? A válaszban erre már rövidebb névvel és címmel felelnek, Erzsébet osztrák császárné. Erre a válasz bentől még mindig ez: Nem ismerjük őt! Harmadszori kopogtatásra és a ki van ott kérdésre a válasz már csak ennyi alázatosan: Erzsébet, egy bűnös lélek. Ekkor kinyílik a templom és egyben a császári kriptá ajtaja, ahova a templomból belépve balra fordulva egy lépcsőn lehet lejutni, és az elhunyt bebocsátást nyert. Ez a ceremónia arra emlékeztet minket, hogy Isten szemében minden ember egyenlő, és a rang, hatalom, vagyon és társadalmi hovatartozás nem létezik. A halottnak le kell vetnie címeit és világi rangját, ha

⁴⁵ Cars, J. D. (2001). l.m.

egyszerű halandóként bebocsátást szeretne nyerni végső nyughelyére.⁴⁶ Először a templomba vitték, ahol a koporsót a templom közepén elhelyezés és a Miserere himnusz énekelték, majd a bécsi érsek áldást adott rá. A templomban is támadt azonban némi bonyodalom, mert éppen a magyar küldöttség embereinek nem jutott hely, ezt pedig Magyarország ismét sértésnek érezhette, mert úgy értelmezhatték, hogy a bécsiek még ezen fájdalmas esemény alkalmával sem mulasztották el ellenérzéseiket kifejezni a magyarokkal szemben, akiket viszont Erzsébet királyné annyira szeretett.

A kriptába már a kapucinus szerzetesek vitték le a vállukon a koporsót, ahol újra felnyitották és azonosították, hogy tényleg ő fekszik-e benne. Ennek az azonosítási folyamatnak is meg van a külön menete. A főudvarmester teszi fel a kérdést a kapucinus kolostor rendfőnökének: „*Felismeri a halottban a mi főméltóságú felséges császárnénkat?*” A szerzetes igennel válaszolt, a főudvarmester pedig azt mondta: „*Ennélfogva átadom önnek a megboldogult Erzsébet császárné testét.*” A szerzetes válasza így hangzott: „*A legmagasabb test nálunk marad megőrzésre annak rendje és módja szerint.*” Ezután a koporsót ismét lezárták, két lakattal, amik közül egyiknek a kulcsa a főudvarmesterhez került, míg a másik a kapucinus rendfőnökénél maradt. A következő napon a koporsó kulcsát elhelyezték a kincstárban, ezzel tekintették a temetési szertartást hivatalosan is lezártnak. De ezután még három napon keresztül gyászmiséket tartottak az egész országban. Jókai Mór így írt nekrológot egy nappal a temetés után vagyis szeptember 18-án megjelenő újságban: „*A kriptajáró becsukódott a legfelségesebb királyi alak mögött. Az első fájdalom villámcsapása alatt megrendült bennünk a hit: hol hát az Isten, ha ez megtörténhetett?*”

A magyar országgyűlés Erzsébet királyné emlékének megőrzését még abban az évben törvénybe iktatta.

Amennyire Magyarországon az újságok és a nép a királynéjukat siratták, Ausztriában sokkal inkább a császárt sajnálták. Mekkora fájdalom lehet ez neki, két gyermeke után a feleségét is elveszíteni. Ferenc József bánatában a munkába menekült, ahol lényegében addig is volt. Azonban munka közben is folyton ezt mondogatta: „*Hogy lehet megölni egy asszonyt, aki soha senkinek nem ártott?*” A tényekhez azonban az is hozzá tartozik, hogy a temetés után 5 nappal már Schratt Katalinnal látták kettesben sétálgatni.⁴⁷ A bécsi embereket Rudolf trónörökös halála sokkal inkább megrendítette, de természetesen a császárnéjukat is gyászolták. A svájci emberek is méltó módon őrzik az emlékét ezzel a szoborral róla, amit szinte pontosan

⁴⁶ (N.a.) (2011. július 17.). Eltemették Habsburg Ottót. *Múlt-kor Történelmi Magazin*. https://mult-kor.hu/20110717_eltemettek_habsburg_ottot (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

⁴⁷ Hamann, B. (2012). I.m.

a merénylet helyszínén állítottak róla. Magyarországon pedig számtalan utca, tér, szobor, park és intézmény viseli a nevét és őrzi méltó emlékét.

*19. ábra: Erzsébet királyné szobra Genfben
Forrás: Alamy.com*

4. A negyedik teória

Erzsébet császárné és királyné bizonyosan örökre beírta magát nem csak a történelemkönyvek lapjaira, de a magyar emberek szívébe és emlékezetébe is. Így a halhatatlansága garantált még a következő évszázadok során is, ebben egészen biztos vagyok. Amiben viszont nem lehetek biztos - de miközben írtam a dolgozatomat és információkat gyűjtöttem róla, egyre erősödött bennem a gyanú, - az egy negyedik teória, a már említett három mellé a halálával kapcsolatban. Bár eléggé szokatlan elképzelés, de Erzsébet királyné személyiségét megismerve, egyáltalán nem szabadna a történészeknek ezt sem kizárni a lehetséges forgatókönyvek közül.

Tegyük fel, mi lenne akkor, ha Sisi maga rendezte így a saját halálát? Mi van, ha ő saját maga bérelte fel Luchenit, és pontosan tudta mi fog történni vele? Ez első hallásra elképzelhetetlennek tűnik, de egy pillanatra nézzük meg a tényeket, hogy Erzsébet királyné hogyan viselkedett a gyilkosságot megelőző hetekben és napokban. Bad Ischlben – eljegyzésük helyszínén – találkozott a férjével, akivel addigra már rég elhidegültek egymástól, és Mária Valériát is odakérette, így együtt töltöttek két hetet, sétálva, beszélgetve, és érző búcsút vett tőlük. Arról is gondoskodott már jó pár évvel azelőtt is, hogy legyen, aki vigasztalja majd a császárt, Schratt Katalin színésznő személyében. A világ számos pontja közül bárhova utazhatott volna, de ő Svájcot választotta, ami szívéhez a legközelebb állt akkoriban, és ahol pontosan tudta, hogy mekkora az anarchista veszély, ami rá leselkedik. Bár inkognitóban utazott, de már évek óta ezt a nevet használta bárhova is ment, így mindenki tudta ki az a Hohenembs grófnő, aki a szállodába bejelentkezik. Ez már inkább csak egy szokás volt nála,

mint valós önvédelmi próbálkozás. A Genfi-tó békéjénél a nyugalmat kereste, lehet, hogy örökre is? Svájc volt emellett az a hely, ahol egészen biztosan találhatott egy önként jelentkező merényletet, természetesen nem személyesen, hanem valakit megbízva ezzel. Ki volt az a jól öltözött úr, akivel Lucheni látták beszélgetni a gyilkosság előtti napon a szálloda bejárata előtt? Lehetett akár a szállodaigazgató is, akit Sisi megbízott ezzel a kényes, de talán számára igenis jövedelmező felkéréssel. Amellett, hogy kaphatott egy jelentős összeget a szolgálataiért, ezzel gyakorlatilag világhírűvé tette a szállodáját, tehát marketingfogásnak sem utolsó. A hotel, ahol Erzsébet királyné utolsó éjszakáját töltötte. Utána kerestem a szálloda árainak, de olyan drága, hogy fel sincs tüntetve a honlapon, így a reklámfogás még 130 év múltán is töretlenül hatásos. Felmerülhet a kérdés, hogy hogyan találhatott csak úgy egy potenciális merényletet? A válasz pofonegyszerű. Mivel Svájc menedékjogot adott az anarchistáknak, illetve például abban az évben 36-ot ki is utasított az országból, így ezt csak úgy tehették meg, ha volt egy nyilvántartási listájuk róluk. A hoteligazgató pedig pozíciójából és kapcsolataiból adódóan könnyűszerrel felvehette a kapcsolatot a rendőrséggel. Pláne, hogy azok több ízben is bent jártak a szállodában Erzsébet királynénál, hogy figyelmeztessék őt a veszélyre.

A mai világban teljesen megszokott, hogy szeptemberben már a télapó csokoládék vannak a boltok polcain, na de ki az, aki 1898 szeptemberében karácsonyi ajándékokat vásárol a családtagjainak? Aki tudja, hogy karácsonykor már nem lesz velük és ezt később nem fogja tudni már megtenni. Márpedig Erzsébet királyné pontosan ezt tette.

Miért utasította el annyira következetesen Genfben a többször is felajánlott testőri védelmet? Bécsben is kérték ne utazzon el, Ferenc József Ischlben is aggodalmát fejezte ki, és kérte, hogy vigyázzon magára, ő mégis hajthatatlan volt, menni akart. De nem csak Svájcba, az élők sorából is. Vágyódott a halálra, mély depresszió, fizikai, lelki és mentális betegségek, álmatlanság is gyötörték. Az öngyilkosság, bár hajlamos volt rá, hiszen a családjából fia és egyik unokatestvére, II. Lajos magyar király is öngyilkos lett, ez nála nem jöhetett szóba több okból sem. Egyrészt a Habsburgok mélyen hithű katolikusok voltak, és úgy tartották, aki öngyilkos lesz, annak a lelke nem üdvözülhet, örökké a nagy semmiben fog lebegni boldogtalanul. Másrészt nem akart szégyent hozni a császárra, főleg, hogy Rudolf azért lett öngyilkos búcsúlevele szerint, mert nem tudta elviselni, hogy szégyent hozott apjára, a császárra. Harmadrészt mivel gyakorlatilag sose volt egyedül, erre nehezen is lett volna lehetősége.

Szeptember 9-én, mielőtt Genfbe utazott, meglátogatta Pregnyben azt a Rotschild családot, akik hatalmas vagyonukkal Erzsébet testvérének, Máriának kiadásait finanszírozták. Erzsébet évtizedek óta nem járt arra, de most úgy érezte, ezzel segíti húga további anyagi boldogulását.

Három órán keresztül társalogtak, a látogatás a Rotschild családnak hatalmas társadalmi kitüntetés volt. Ezután utazott Genfbe a Beau Rivage Hotelbe.⁴⁸

Erzsébet végrendelkezett, vagyonáról, ruháit elosztogatta, és azt is leírta, hogy a tenger mellé, lehetőleg Korfura temessék el. Olyan ember módjára viselkedett, aki el akarja rendezni a dolgait és nem akar maga után problémát vagy elvarratlan szálakat hagyni.

Ha a viselkedését megnézzük szeptember 10-én, azt látjuk, hogy bár tudta, hogy sietni kell a hajó indulása miatt, ő mégis csak merengve állt az ablaknál és bámult ki a Genfi-tóra, meg sem hallva Sztáray Irma többszöri szólítását, hogy indulniuk kell. Mi oka volt ennyire odázni az indulást? Bár vágyott a halálra, de természetes módon, emberi ösztönnel félt is tőle. Vajon mekkora esély van arra, hogy valaki azt mondja: arra vágyom, hogy a lelkem a szívem kis nyílásán szálljon az ég felé, és utána egy-két napon belül pontosan így hal meg?

Nézzük meg Lucheni viselkedését. Vallomásába, amit a rendőrségen tett, többször is belezavarodott, mert egyszer azt állította, nem tudta kit szúrt meg, csak találomra, a ruházata alapján választott egy nemesnek tűnő hölgyet, máskor pedig azt, hogy az újságban olvasta, hogy itt tartózkodik Erzsébet királyné. De amellett egyértelműen kitartott, hogy ő magányos merénylő és senki sem bérelte fel. Ezzel őt senki nem is gyanúsította először, ő volt az, aki ezt fennhangon kezdte el hangoztatni. Ezt egyértelműen mondta, hiszen lehet, hogy utasításba kapta, hogy ezt tegye. Talán mert ez volt a dolga, hiszen el kellett kerülni a legkisebb gyanúját is annak, hogy őt valaki is felbérelte. Legjobb védekezés a támadás, és hogy rögtön elébe megy a dolgoknak. Azt is mondta, pontosan megnézte egy anatómiai atlaszban, hogy hol helyezkedik el a szív. Honnan volt neki ilyen? Hogyan jutott hozzá pár óra alatt? Ha csak nem kapott egyet attól, aki felbérelte őt.

Mikor oda ugrott a támadás során, egy pillanatra bekukkantott a napernyő alá, hogy meggyőződjön róla, hogy valóban Erzsébet királyné, és nem az udvarhölgye van alatta. Miért volt erre szükség? Könnyűszerrel megszúrhatta volna mind a két hölgyet, még nagyobb tettet végrehajtva. Talán Sisi kötötte ki, hogy udvarhölgyének semmi baja nem eshet?

Sisi valószínűleg nem tudta ki lesz az anarchista, így mikor megtörtént a támadás, amit nem is érzett, csak hogy valaki meglökte, joggal kérdezhetette, ki volt ez a szörnyű alak. Lucheni ügyvédje azzal védekezett, hogy Erzsébet királyné is így szeretett volna meghalni. Honnan volt számára ez az információ? Ezt Mária Valéria árulta el később, aki viszont nem valószínű, hogy megosztotta volna ezt a családi információt anyja gyilkosával vagy annak az ügyvédjével.

⁴⁸ Cars, J. D. (2001). I.m.

Ha távolabbról nézünk rá az eseményekre, ezzel a helyzettel mindenki nyert a maga módján. Nyert a hotel, mert világhírű lett, és az is mind a mai napig. Nyert Lucheni mert végre történelmi anarchista tettet hajthatott végre, a neve, ha nem is a pozitív történelmi alakok között, de fentmaradt, és mártírként halhatott meg – ő legalábbis ezt hitte. És nem utolsó sorban nyert Erzsébet királyné is, hiszen úgy halhatott meg ahogy ezt ő akarta, és talán ő választhatta is meg. Egyik versében ezt írta. „*S ha halnom kell, legyen koporsóm a tenger*”. Sztáray Irmának sokszor mondogatta, hogy „*a Genfi tónak egészen más a színe, egészen olyan, mint a tenger, egészen olyan.*” Meghalni egyedül szeretett volna, nem gyászolók csoportjával körbevétel, ceremóniális keretek között.⁴⁹

5. Összegzés

Ezek csupán mind feltevések, de egyik állításom sincs összeütközésben egyetlen másik ténnyel sem, amit tudunk a gyilkosságról és annak körülményeiről, és megcáfolni egyiket sem lehet. A történelem, ezért sem lehet soha unalmas, mert kevés dolgot lehet biztos tényként kezelni benne, és mindig vannak olyan rejtélyek és események, amelyek újragondolva, kicsit más megvilágításba kerülnek az utókor számára. Mielőtt elkezdtem ezt írni, erre a lehetőségre sosem gondoltam volna, de ahogy egyre több részletet tudtam meg, kezdtek jönni a kérdőjelek. Nem állítom, hogy igazam lehet, és hogy teljesen valójában mi történt, még Sztáray Irma, aki végig jelen volt, sem tudhatta megmondani. Csupán Erzsébet királynét megkérdezve lenne lehetőség minden apró tény valódi feltárására. Ő azonban valószínűleg, apró mosollyal a szája szélén csak ennyit válaszolna: „*Ugyan már, ez már csak történelem!*”

6. Irodalom

Felhasznált irodalom és forrásanyagok:

(N.a.) (2011. július 17.). Eltemették Habsburg Ottót. *Múlt-kor Történelmi Magazin*. https://mult-kor.hu/20110717_eltemettek_habsburg_ottot (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

(N.a.) (2020. augusztus 31.). Sisi és Diana, avagy a 19. századi Diana és a 20. századi Erzsébet. *Sisi the Queen - Sisi, a Magyarok Királynéja*. <https://sissithequeen.wordpress.com/2020/07/01/sisi-es-diana-avagy-a-19-szazadi-diana-es-a-20-szazadi-erzsebet/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

(N.a.) 10 tény az anarchizmusról. (2015. november 18.). *Múlt-kor Történelmi Magazin*. <https://m.mult-kor.hu/10-teny-az-anarchizmusrol-20151118> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

⁴⁹ Hamann, B. (2012). I.m.

- (N.a.). (2023. október 2.). Nem érzek megbánást: Ki volt Luigi Lucheni, Erzsébet királyné gyilkosa?. *Újságmúzeum*. <https://www.ujsgmuzeum.hu/luigi-lucheni/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- (N.a.). (2024. szeptember 10.). Íme a nő, akinek karjai között hunyt el Sissi. *Lelépő*. <https://lelepo.hu/sisi-udvarholgye/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Automaton Aliza. (2019. december 4.). Erzsébet királyné és a fénykép: szépségkultusz a fotográfia történetének tükrében. *Múltidéző találkozók*. <https://costumecon.blogspot.com/2019/12/erzsebet-kiralyne-es-fenykep.html?m=1> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Cars, J. D. (2001). *Sisi avagy a végzet*. Magyar Könyvklub.
- Fecske B. (2024. szeptember 16.). Sisi tragikus halála: megható sorokkal fejezték ki részvétüket a világ uralkodói. *NLC*. <https://nlc.hu/sztarok/20240916/sisi-tragikus-halala-meghato-sorokkal-fejeztek-ki-reszvetuket-a-vilag-uralkodoi/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Grössing, S. M. (2004). *Gyilkosság a Habsburg-házban*. Gabo Kiadó.
- Hamann, B. (2012). *Erzsébet királyné*. Európa Kiadó.
- Káli-Rozmis B. (2022). *Erzsébet királyné és a magyarok*. Helikon Kiadó.
- Káli-Rozmis, B. (2023). *Szenvedély a rang fogságában. Sisi baráti-családi körben*. Helikon Kiadó.
- N.a. (2003. január 29.). A királyi tetkő. *Múlt-kor Történelmi Magazin*. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=378> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Pálffy L. (2018. szeptember 10.). Formaldehidbe került a reszelős gyilkos feje. *Forum Hungaricum*. <https://forumhungaricum.hu/kulturkincs/formaldehidbe-kerult-a-reszelos-gyilkos-feje/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Pataki S. (2023. szeptember 8.). „Hát most mi történt velem?” – 125 éve a Genfi-tó partján lett merénylet áldozata Sisi. *Képmás*. <https://kepmas.hu/hu/sisi-halala-merenylet-luigi-lucheni-anarchista-genf-sztaray-irma> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Ráti E. (2023. november 29.). Sissi magyar udvarhölgye kezei közt halt meg: így vallott róla Sztáray Irma. *Femina*. <https://femina.hu/terasz/sisi-magyar-udvarholgye-sztaray-irma/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Sáray D. (2018. október 22.). Luigi Lucheni - milyen ember volt az, aki megölte Sisit? *SHE*. <https://she.life.hu/kulturmi/2018/10/luigi-lucheni-milyen-ember-volt-az-aki-megolte-sisit-saray-dorottya> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)
- Savaria MHV Múzeum. (2022. november 16.). „Az ő szívéből, melyet most átvert a gyilkos töre.” *Múzeumi Mozaik*.

https://savariamuseum.blog.hu/2022/11/16/_az_o_szivebol_melyet_most_atvert_a_gyilkos_tore

(Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

Sedivy, R. (2021). Beethoven's death mask and a short history of face masks. *Wiener Medizinische Wochenschrift*, 171(15–16), 391–396. <https://doi.org/10.1007/s10354-021-00875-1> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

Szomolai A. (2019. november 24.). Sisi, a tragikus sorsú királyné. Sisi, a Tragikus Sorsú Királyné. *ma7.sk*. <https://ma7.sk/kultura/sisi-a-tragikus-sorsu-kiralyne> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

Van Orsouw, M. (2021. augusztus 31.). Sisi's assassin. *Swiss National Museum - Swiss History Blog*. <https://blog.nationalmuseum.ch/en/2021/09/sisi-assassin-lucheni/> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

Vasárnapi Ujság. (1898). 45. évf. 38. szám <https://epa.oszk.hu/00000/00030/02327/pdf/02327.pdf> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)

Vasárnapi Ujság. (1900). 47. évf. 24. szám. <https://epa.oszk.hu/00000/00030/02420/pdf/02420.pdf> (Letöltés dátuma: 2025. 01. 26.)